

**МОВНА ПАРАДИГМА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Кафедра української мови та загального
мовознавства

21-22 квітня 2016 р.

Луганська Народна Республіка

**МІЖНАРОДНА
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦІЯ
„МОВНА ПАРАДИГМА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
МОВ”**

**ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ЛУГАНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

Збірник матеріалів
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
„МОВНА ПАРАДИГМА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ”
21-22 квітня 2016 року
м. Луганськ

Луганськ – 2016

1. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія / А.П.Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
2. Кононенко В. И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке / В.И.Кононенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 144 с.
3. Корпилов В. А. К вопросу о синтаксической синонимике // Докл.научн.-теорет. Конференции аспирантов / В.А. Корпилов. – Ростов н/Д, 1962. – С. 136-144.
4. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском языке / В.П. Сухотин. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 160 с.

Методи репрезентації екстралінгвальної інформації в діалектних фразеологічних словниках

Серебряк Марина Володимирівна,

кандидат філологічних наук, асистент кафедри
української мови та загального мовознавства,
Луганський університет імені Тараса Шевченка

Одним з найважливіших питань сучасної діалектної фразеографії є визначення обсягу й основних завдань словникової статті. З одного боку, залучення додаткової інформації до словника дозволяє розширити поняттєвий зміст фразеологізму, розкрити його конотацію, стилістичну маркованість, образну підоснову, особливості ситуативно-мовленнєвого використання та ін. Усвідомлення цього ще в II пол. XIX ст. сприяло створенню фундаментальних праць В. Даля, Б. Грінченка, І. Франка. З іншого боку, розширення словникової статті, за словами Н. Шведової, створює глибоке протиріччя між її широким колом завдань та жанровими обмеженнями [7, с. 7], такими як стислість та економність [2, с. 52]. Відтак постає потреба в компромісному вирішенні проблеми залучення додаткової інформації та „економних” способів її лексикографічного представлення.

Цінні практичні внески в розвиток фразеографії зробили В. Мокієнко, Р. Яранцев, В. Ужченко, В. Чабаненко, Г. Аркушин та ін. Визначними в теоретичному плані є дослідження Б. Ларіна, О. Бабкіна, А. Бушуя, М. Умарходжаєва, Л. Скрипник, В. Мокієнка, В. Білоноженко, В. Жайворонка. Аналіз наукової літератури засвідчує, що обсяг і завдання словникової статті визначаються передусім типом словника. Цільова аудиторія діалектних видань – це переважно філологи, відтак приєднуємось до думки вчених В. Ужченка та ін. щодо наукового, диференційного характеру цих робіт [УВД 2005, с. 2]. Така позиція зумовлює вироблення специфічної методики опрацювання ареальних фразеологічних одиниць (АФО). Розширення обсягу глоси дозволить залучати до словника інформацію не тільки про значення АФО, але про типологію її оточення й ситуативного використання, тобто, суто наукову інформацію, яка майже не була предметом лінгвістичних досліджень. У статті пропонується аналіз сучасних діалектних фразеологічних словників (ДФС) з метою окреслення основних способів репрезентації в них екстралінгвальної інформації.

Під екстралінгвальною інформацією (ЕІ) розуміють „організовану та скоординовану у свідомості людини сукупність знань й уявлень про доквілля, дійсність, її явища, ознаки та факти, яка не може бути розглянута як частина граматики чи словника мови” [3, с. 149]; це “той “пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово” [5, с. 43], у даному випадку – фразеологізм. Зіставлення типів ЕІ в науковій літературі й представлених в ДФС засвідчує необхідність систематизації останніх. Найбільш прийнятною вважаємо класифікацію О. Селіванової, яка виділяє смислову (денотативну), фонову, хронологічну, соціолокальну, емоційно-експресивну (конотативну) та диференційну ЕІ [3, с. 149–150]. Аналіз словників дав можливість виявити основні способи репрезентації ЕІ в залежності від її типології.

Історико-етимологічна довідка покликана експлікувати концептуальні дані, які мають доповнювати зміст дефініції в аспекті розкриття смислової й образної основи АФО. Цей спосіб використано упорядниками [УВД 2005], [УД 2009], зрідка додаткова інформація подана у формі авторського коментаря [Арк 2003] або розширеної дефініції [Чаб 2001]. Історико-етимологічна довідка репрезентує переважно перші три типи інформації.

Смислова ЕІ, яка відображає знання про дійсність і внутрішній рефлексивний досвід людини, співвідноситься з денотатом – „предметами та явищами реальної дійсності, на які вказує фразема” [З, с. 13]. За визначенням В. Архангельського, О. Куніна, денотатом ФО є ситуація, тому ефективним є розкриття „сценарію” фразеотворення: *вловити голоблю „загавитися”*. * „Коли чоловік їхав по ярмарку волами (кіньми), то кричав: „Стережись!” Люди давали дорогу, але часто хтось натикався на голоблю. Найчастіше це й був той, хто зазівався [УВД 2005: 31]. Вважаємо, що використання цього методу є особливо необхідним, якщо компоненти АФО повністю втратили своє лексичне значення. Наступним способом є виявлення образної підоснови на ґрунті різноманітних фактів дійсності. Це може бути опис властивостей об’єктів, предметів, явищ, елементів побуту: *коли Артем руку опусте*, місц. „ніколи”. * В основі виразу – вигляд пам’ятника Артему з піднятою рукою [УВД 2005: 26]; наведення знакових для розуміння фразеологізму відомостей та фактів: *на три губернії „дуже голосно (кричати, чути, розмовляти)”*. * *Три губернії*, за словами інформаторів, співвідноситься з трьома областями – Ростовською, Луганською й Донецькою, на межі яких розташоване селище [УВД 2005: 103]. Бажаним є вказати на засіб фразеотворення (метафора, метонімія) та його підґрунтя: *біла каска*, гірн. „начальник дільниці в шахті”. * На основі синекдохічного перенесення: начальник дільниці носить білу каску [УД 2009: 105]. За умови імпліцитного вираження компаративного зв’язку необхідно відтворити першооснову порівняння: *гриби збирати*, ірон. „іти спотикаючись, напиватися, бути дуже п’яним”. * На основі метафори: коли збирають гриби, то нахиляються (ніби п’яний падає) [УУ 2005: 100].

Фонова ЕІ, яка містить знання про національну самобутність, матеріальну й духовну культуру етносу, представляє найбільший інтерес для дослідників етнофразеології. Основним способом репрезентації матеріалу є опис етнографічної підоснови або середовища, в якому виникла й функціонує АФО. Рекомендується залучати знакові вірування, обрядові дії та ритуали, прикмети, забобони, уявлення тощо: *ламати коровай*, етн. „визначати, хто буде старшим у майбутній сім’ї”. * В основі виразу весільний обряд: „Молоді, взявшись за коровай, повинні його переламати. У чийх руках залишиться більша частина, той і буде „головувати” [УВД 2005: 175]. Ефективним є також розкриття причини фразеотворення: *після дощика в четвер на суху п’ятницю*, жарт. „ніколи” [УВД 2005: 116] – вислів пояснюється вшануванням бога громів і блискавок Перуна саме в четвер [Жайв 2006: 445] – в цей день молились про послання дощу, а оскільки прохання часто залишалось марним, вислів став позначати щось нездійсненне. Свідченням етнокультурних особливостей є також „адаптація” запозиченої фразеології й нарощення власне національного смислу: *сидіти зайцем* „перебуваючи в постійній тривозі, весь час відчувати страх” [УВД 2005: 134]. Порівняймо, *їхати зайцем* – вислів французького походження, який нерідко трактують як власне національний, а етимологію пов’язують з народним образом-еталоном полохливості. Відтак, важливим для фразеографічного опрацювання буде розкриття ненаукових, наївних, але стереотипних народних етимологій, асоціативних паралелей, що дасть можливість виявити національні особливості сприймання поширених ФО.

Хронологічна ЕІ, яка стосується знань про зв’язок мовних одиниць з історією й розвитком суспільства, держави, у словниках, на жаль, майже відсутня. Головним способом її репрезентації пропонуємо опис історичних подій, відображених у фразеології: *добувсь як швед під Полтавою* [Гр, IV: 489] – основою став факт блискавичної перемоги російських військ у 1709 р., який розвіяв міф про непереможність шведської армії Карла XII та визначив подальший хід Північної війни. Рекомендуємо експлікувати латентні згадки фактів, періодів, пояснювати номінативи, які відображають реалії певної епохи, народні стереотипні переосмислення та ін.: *собача радість* „ліверна ковбаса” [УВД 2005: 262] – іронічна назва

найнижчих сортів ковбаси в СРСР. Ефективним є наведення контексту й роз'яснення умов виникнення фразеологізму: *кіно і німці* „веселе, незвичайне, дивне, парадоксальне, чудне”. * „Найчастіше в післявоєнних фільмах німці показані якимись дурнуватими й безтолковими, що викликало сміх у людей” [УВД 2005: 156].

Система покликань відображає переважно інформацію про конотативні й стилістичні особливості фразеології, яка частково розкривається в дефініції. Використовується також для відомостей про джерела фразеології та словників.

Конотативні особливості передаються в складі дефініції та спеціальними ремарками. Емотивно-оцінний компонент фразеологічного значення та спосіб його репрезентації в словнику найгрунтовніше висвітлені класифікацією емосем А. Арсентьєвої, доповнену Р. Аюповою, які виділяють *пестливе, схвальне, жартівливе, іронічне, несхвальне, зневажливе, застережливе, презирливе, принизливе, грубе, лайливе* вживання ФО [1, с. 16]. В аналізованих словниках використано позначки *жарт.*, *ірон.*, *знев.* [УВД 2005], [УД 2009], *зруб.*, *несхв.*, *схвальн.* [УВД 2005], [УД 2009], *лайл.* [УВД 2005]; в [Чаб 2001] використано деякі з них у складі дефініції. Експресивність найчастіше передається засобами слів-інтенсифікаторів, зрідка використовується ремарка *експрес.* Зважаючи на тенденцію уніфікації упорядкування словників, рекомендуємо послуговуватись системою ремарок як найбільш вдалим способом репрезентації цього типу ЕІ. Виняток складатимуть вислови, у яких емотивні характеристики становлять семантичне ядро: *держіть мене восьм чоловік* „вигук, що виражає іронічно-скептичне ставлення до чого-небудь” [Чаб 2001, с. 35].

Соціолокальна ЕІ вказує на особливості сфери побутування АФО, на відбір і заборону вживання фразеологізмів тощо.

Стилістичні особливості функціонування АФО передають позначками *діалектне, місцеве* (локально обмежене вживання), *розмовне* (усне побутове мовлення, яке характеризується стилістичною однорідністю), *просторічне* (усне побутове мовлення, яке характеризується грубуватістю й факультативністю вживання), *етнографічне* (вислів з етнокультурною підосновою). Систематично їх використано лише в [УВД 2005], [УД 2009]. Для позначення різних умов, обставин спілкування вживають ремарки: *евфемістичне* як спосіб приховування небажаних відомостей [УВД 2005], [УД 2009], позначка *фамільярне* демонструє розв'язане, безцеремонне ставлення співрозмовника [Чаб 2001], *вulgарне* – грубий, непристойний вислів [УД 2009]. Діахронічну ЕІ репрезентовано ремаркою *застаріле* в [УВД 2005], [УД 2009]. Приналежність фразеології до професійного мовлення зафіксовано в [Чаб 2001], [УВД 2005]. Спеціальне опрацювання соціолокальної фразеології здійснено в [УД 2009], в якому використано посилання на мовлення *армійців, бізнесменів, бухгалтерів, викладачів, гірників* та ін., а також різних соціальних груп (*інтелігенції, студентів* тощо). Вислови зі зниженою експресивно-оцінною характеристикою марковані як *жаргонні* в [УВД 2005], [УД 2009].

Паспортизація АФО зазначається всіма упорядниками з різницею щодо детальності фіксації населених пунктів [УД 2009], [УВД 2005], [Чаб 2001], [Арк 2003] або вказівкою на загальний ареал поширення [ЮІС 1993]. Не менш важливим є покликання на джерела фразеології [ВархІвч 1990], [Чаб 2001], [УД 2009], довідкової інформації [УВД 2005], [УД 2009], а особливо на першоджерела використання АФО – літературні твори, кіно, мистецтво, авторські новотвори, інформація про які фактично відсутня: *козирна баба*, фам. “бідова, жвава, завзята дівчина чи жінка”. Пор. заголовок оповідання Г. Квітки-Основ'яненка “Козирдівка” [УДВ 2005: 28].

Тлумачення компонентів АФО є однією зі складових елементів розкриття смислової основи. Вважаємо за потрібне розмежовувати історико-етимологічну довідку, яка надає інформацію про АФО як цілісну одиницю мови, від характеристики лексем-компонентів як факультативних або допоміжних відомостей. Майже всі упорядники АФС вважають за необхідне пояснювати значення незрозумілих слів. Деякою мірою функції тлумачення лексем і типів ЕІ співвідносяться, тому аналіз перших здійснено за аналогією.

Тлумачення прямого чи переносного значення компонента допомагає розкрити внутрішню форму вислову: *робити биду* „гнати самогон” [Арк 2003, с. 77] – *бида* перен. „самогон” [Арк 2000, I, с. 18]. Фонова ЕІ репрезентується в етнокультурних символах та концептах, які вимагають прочитання образного „підтексту”. Стійкі стереотипні уявлення, асоціації найчастіше притаманні етнонімам, представникам флори й фауни, соматизмам тощо: *розігрівати язик*, несхвальн. „судачити, займатися пустопорожніми розмовами” [УВД 2005, с. 344] – ототожнення *язика* з мовленням, надмірним говорінням [Жайв 2006, с. 660]. Компонент з хронологічним підтекстом може передавати важливі дані про знакові факти, персоналії, реалії історичного періоду, відображені в АФО: *як Мамай походить (пройшовся, пробіг)* „не прибрано або зруйновано, понівечено” [УВД 2005, с. 198] – Мамай (XIV ст.) був намісником Криму й Північного Причорномор’я, керував армією. Також це може бути розшифрування лексем у діячності (історизми, застарілі слова): *гони знати* „обманювати, брехати”. * *Гони* – українська старовинна міра довжини, власне, ріллі, ниви, що приходиться в один бік без повороту плуга. Первісно, очевидно, „не мати впину у вигадках” [УВД 2005, с. 91]. Розкриття семантики потребують лексеми розмовного характеру, діалектизми: *баланду їсти* „перебувати у в’язниці, були засудженим”. *Баланда*, розм. – дуже рідка пісна юшка [УВД 2005, с. 31]. Нерідко важливим у розумінні смислу АФО стає семантика слів з професійного мовлення, жаргону: *ходити на балон*, гірн., жарг. „випивати, відзначаючи якусь подію”. Од звичаю шахтарів деінде пригощати перед відпусткою. *Балон*, жарг. – трилітрова банка [УВД 2005, с. 32]. Підсумовуючи роль тлумачення компонентів АФО, відзначимо, що в переважній більшості цього недостатньо для повного розкриття образної чи смислової основи АФО, а відтак вислови потребують додаткових пояснень.

Авторський коментар переважно репрезентує диференційний тип інформації, який опосередковує зв’язок між екстралінгвальною й лінгвістичною сферами. Надзвичайно важливими є вказівки на особу суб’єкта (переважно *про кого*) [Арк 2003], уточнюючі обставини, деталі (відбувалось за *яких обставин*, до *якого року*, *де*) [Арк 2003], умови вживання (у розмові з *ким*) [УВД 2005].

Графічні символи у фразеографії майже не використовуються, однак перспективність розвитку цього способу репрезентації матеріалу засвідчив словник [Лекс 2009], у якому класифіковано матеріал на власне фразеологізми та паремії завдяки різниці в ромбових знаках. Пейоративно забарвлені вислови (лайки, прокльони) позначено символом запаленої вибухівки, який повідомляє користувачу про особливу увагу до подібних одиниць. Вважаємо доцільним використання в АФС графічних символів, розроблення яких можна здійснювати на лексикографічній базі або з мережі Інтернет.

Таким чином, словникова стаття є складною лексикографічною одиницею, яка формується в результаті численних досліджень укладача щодо виникнення й функціонування фразеологізму в лінгвістичному й екстралінгвальному середовищах. Проведений аналіз дав можливість виявити основні ознаки, за якими рекомендуємо опрацьовувати різні типи ЕІ. Додатковий матеріал словника має виявляти мотиваційну ознаку фразеотворення, ілюструвати образну картину висловів, характеризувати їхні конотативні, стилістичні особливості, розкривати смисловий та функціональний аспекти. При цьому головним принципом стає визначення способів репрезентації кожного типу інформації та їх системне, послідовне впровадження в АФС. Опрацьований таким чином матеріал забезпечить високоякісний науковий рівень ареальних словників та формуватиме ґрунтовну базу для мовознавчих студій. Вважаємо, що теоретичне розроблення методики опрацьовання й репрезентації додаткової інформації словникової статті є актуальним напрямком сучасної фразеографії й потребує подальших досліджень.

Література

1. Аюпова Р. А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков) : автореф. дис. на соиск. учен.

степ. д-ра філол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Р. А. Аюпова. – Казань, 2009. – 44 с. 2. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 156 с. 3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с. 4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с. 5. Степанов Ю. С. Константы : слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Акад. проект, 2004. – 992 с. 6. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 326 с. 7. Шведова Н. Ю. Парадоксы словарной статьи / Н. Ю. Шведова // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре : сб. ст. / отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1988. – С. 6 – 11.

Список джерел

Арк 2000 – Арк 2000 – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : в 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – 2000. – 354 с. Арк 2003 – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін – Луцьк : Пол. т-во народознавства в Любліні, 2003. – С. 76 – 133. ВархІвч 1990 – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Надія Вархол, Анатолій Івченко. – Пряшів : Словацьке пед. вид-во, 1990. – 160 с. Гр, IV – Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 4. – 1909. – 568 с. Жайв 2006 – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : слов.-довід. / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с. Лекс 2009 – Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Хобзей Н., Сімович О., Ямстремська Т., Дидик-Меуш Г. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – 672 с. УВД 2005 – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – 5-е вид., перероб. й допов. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с. УД 2009 – Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с. Чаб 2001 – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя : Старт і К, 2001. – 201 с. ЮІС 1993 – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Формування принципів опису фразеологічних одиниць у лексикографії кінця XIX - початку XX століття

Скиба Ірина Геннадіївна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства
та загального мовознавства
Серебряк Марина Володимирівна,
кандидат філологічних наук,